

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
FARG'ONA DAVLAT UNIVERSITETI

**FarDU.
ILMIY
XABARLAR**

1995-yildan nashr etiladi
Yilda 6 marta chiqadi

1-2024

**НАУЧНЫЙ
ВЕСТНИК.
ФерГУ**

Издаётся с 1995 года
Выходит 6 раз в год

X.P.Jurayev
XIX asr oxiri XX asr boshlarida Xiva xonligida yer egaligi tizimi va uning o'ziga
xos jihatlari285

Sh.Sh.Jumayev
Farg'ona viloyatidagi yevangel xristian baptistlar jamoasi tarixi va bugungi kundagi
faoliyati293

K.Abdurakhmanova, M.Jurabekova
Reflection of folk medicine in the elements of primitive religion
(the example of Jizzakh)297

ADABIYOTSHUNOSLIK

S.Mirzaeva, N.Y.Usarova
A comparative analysis of the characters of king Arthur and Alpomish in english and
uzbek folklore literature301

A.G.Sabirdinov
Jadidchilik, muxtoriyat, mustaqillik307

G'.O.Xolbutayev
Askiya-so'z san'ati, hozirjavoblik va zukkolik mahorati310

O.Barziyev, F.Baxtiyor
Sayohat taassurotlari bilan bog'liq poetik turkumlar tasnifi317

S.A.Xodjayev
Folklor namunalarida uchlik timsoliga asoslangan ramzlar323

H.K.Сабиров, В.А.Гиёсова
Движение джадидизм и узбекская детская литература326

G.Ch.Muratova
G'.G'ulomning "Shum bola" qissasida qahramon ruhiy olami tasviri329

TILSHUNOSLIK

N.R.Gafurova
O'zbek va ingliz tillaridagi o'zlashma so'zlar va neologizmlarning o'ziga xos xususiyatlari333

Q.Sh.Kaxarov, D.M.Dehqonova
O'zbek va ingliz tillarida iboralarning qo'llanishi338

Y.E.Ro'ziboyeva
Ingliz va o'zbek tillaridagi estetik qadriyatlarni ifodalovchi maqollarning
lingvakulturologik xususiyatlari341

N.R.Gafurova
Neologizmlarning tarjimada ifodalanishi va o'ziga xos xususiyatlari344

M.G.Khoshimov
Problems of general and typological theory of composite sentence with a parenthetical
clause as an invariant type of syntactic unit347

D.M.Yuldasheva, M.A.Ermatova, N.U.Abdumalikova
Jahon tilshunosligida matn tadqiqi haqida354

M.M.Aslonov
The educational process and content of educational activities in the
"House of Bukhara education"358

Z.V.Alimova
Navoiyning "Saddi Iskandariy" dostonidagi forsiy sinonimlar xususida362

G.R.Mamadaliyeva
Ingliz va o'zbek tillarida "Foot/Oyoq" leksemalarining semantik tahlili367

P.Sh.Kaxramonova
Badiiy asar tili va ekolingvistika373

H.U.Davlatova
Muloqotning nazariy asoslari hamda sohaga oid qarashlar376

H.U.Davlatova, H.Abdurahmonova
Milliy muloqot kompetensiyasini shakllantirish omillari380

FOLKLOR NAMUNALARIDA UCHLIK TIMSOLIGA ASOSLANGAN RAMZLAR

СИМВОЛ ТРИАДЫ НА ПРИМЕРАХ ФОЛЬКЛОРА

THE SYMBOL OF THE TRINITY IN EXAMPLES OF FOLKLORE BASED SYMBOLS

Xodjayev Sidiq Axmedovich¹¹Farg'ona davlat universiteti dotsenti v.b., filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)**Annotatsiya**

Maqolada jahon folklori namunalarida uchlik timsoliga asoslangan ramzlar tahlil qilingan. Tadqiqotda psixologik, struktural-poetik, tavsiflash metodlaridan foydalanildi. Buning natijasida uchlikka asoslangan ramzlar, timsollar, ishoralar muayyan xalqning ijtimoiy-falsafiy tafakkuri taraqqiyotining turli bosqichlarini badiiy-estetik va falsafiy jihatdan tasirli ravishda ko'z oldimizda gavdalanirishi dalillandi. Ularda ilgari surilgan umumbashariy g'oyalar har bir davr uchun o'zining axloqiy-ta'limiy ta'sirini ko'rsatishi misollar asosida dalillandi. Tadqiqot ilmiy natijalari asosida chiqarilgan xulosalar adabiyotshunoslikdagi timsollar nazariyasini ilmiy-metodik jihatdan to'ldirilishiga asos bo'ladi.

Abstract

The article analyzes the symbols based on the symbol of the Trinity in examples of world folklore. Psychological, structural-poetic, descriptive methods were used in the research. As a result, it was proven that the symbols, symbols, signs based on the trinity effectively embody before our eyes the various stages of the development of the socio-philosophical thinking of a certain nation from the artistic-aesthetic and philosophical aspect. It was proved on the basis of examples that the universal ideas put forward in them show their moral and educational impact for each period. The conclusions based on the scientific results of the research are the basis for the scientific and methodological addition of the theory of symbols in literary studies.

Аннотация

В статье анализируется символика, основанная на символе триады, в примерах мирового фольклора. В исследовании использовались психологический, структурно-поэтический, описательный методы. В результате было доказано, что символы, знаки, основанные на триаде, эффективно воплощают на наших глазах различные этапы развития общественно-философского мышления определенного народа с художественно-эстетического и философского аспекта. На примерах доказано, что выдвигаемые в них общечеловеческие идеи проявляют свое нравственное и воспитательное воздействие для каждого периода. Выводы, основанные на научных результатах исследования, являются основой для научно-методического дополнения теории символа в литературоведении.

Kalit so'zlar: folklor, ertak, mif, evrilish, uchlik, ramziy uchlik, badiiy-estetik vazifa, shakl va mazmun birligi.

Key words: folklore, fairy tale, myth, transformation, symbol of the triad, principle of the triad, artistic, aesthetic, philosophical functions.

Ключевые слова: фольклор, сказка, миф, превращение, символ триады, принцип триады, художественно-эстетическая, философская функции.

KIRISH

Dunyoning turli hududlarida yashovchi xalqlarning ertaklarida o'xshashliklar mavjudligi haqida olimlar ancha ilgari o'z fikrlarini aytib o'tganlar. Misol uchun Sharl Perroning mashhur fransuz ertaklari to'plamiga kiritilgan "Kuloyim" ("Zolushka") voqeasi turli xalqlarning 350 yaqin ertaklarida uchraydi, ularning ko'pchiligida yo'qolgan tuflicha yoki boshqa oyoq kiyimi ishtirok etadi. "Oltin baliq" haqidagi ertakni Hindistonning eng chekka qishloqlarida ham, Janubiy Amerika changalzorlarda ham, Afrika savannalarida ham eshitish mumkin. Turli xalqlaringsuyjeti o'xshash bo'lgan ertaklari haqida gapirilar ekan uchta asosiy hodisani ta'kidlash lozim: birinchidan, ertaklar biror bir xalqning muhitida shakllanadi va keyinchalik boshqa mamlakat xududiga ko'chadi, uning urf-odatlarini, milliy xususiyatlariga moslashadi. Ikkinchidan, bir xil ijtimoiy-tarixiy rivojlanish sharoitiga ega bo'lgan turli xalqlarda bir vaqtning o'zida bir biriga o'xshash ertaklar paydo bo'lishi, va nihoyat ertaklar kitoblar orqali ham bir xalqdan ikkinchi xalqqa o'tishi mumkin. Ana shu jarayonda ertaklarda o'xshashlik, narsa va detallarning yaqinligi, qahramonlar miqdori va harakatlarning bir xilligi paydo bo'ladi. Ana shu o'xshashliklardan biri ertaklardagi uchlik timsolidir.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

"Uchlik"- bu birliklarning turli variantlaridan tajassum topgan «uch» raqami hisoblanadi. «Uch» raqami ertaklar kompozitsiyasini belgilovchi muhim badiiy elementlardan biridir. Misol uchun «Uch og'a-ini botirlar» o'zbek xalq ertagining strukturasi an'anaviy uchlikka asoslangan va uchliklar (uch o'g'il, uch kun yo'lda bo'lish, kechani uch bo'lakka bo'lib poyloqchilik qilish, uch malika, o'g'illarga uch xovli-joy tayyorlash)ertakni boshdan-oyoq bir butun kompozitsion yaxlitlikka olib

kelgan [1, 45]. Mashhur rus folklorshunos olimlar A.I.Nikiforov va V.Y.Propplar ham an'anaviy uchliklar masalasi yechimini topish bo'yicha tadqiqotlar olib borishgan [2, 86]. E'tibor berilsa, aka-ukalar oldiga qo'yilgan "vazifa" murakkablashib boradi, ya'ni to'ng'ich botir sherni, o'rtancha botir ajdarni, kenja botir bo'lsa biryo'la qirqta qaroqchini o'ldiradi. Og'a-inilar jasur, bir-birlariga mehribon, shunday bo'lsada asosiy ishlarni kenja botir amalga oshiradi. Podshoning qizlari bir-biridan go'zal-kattasining yuzi oyday, o'rtancha malika oy "mendan!" deb talashsa, kun "mendan!" deb talashadigan, kichik malika juda chiroyli bo'lib, bu qizga cho'lpon yulduzi cho'rilikka tayyor, uning uchun kun gul, oy esa olma terar ekan. (Kattasi go'zal, o'rtanchasi yana ham suluv, kenja qiz o'ta sohibjamol). Hindlarning "Uch shahzoda" ertagida podshoning uch o'g'li uch xil yo'l bilan otalari bergan pulni ko'paytiradilar (ikkita kattalari savdo-sotiq, kichigi mo'ysafidning maslahatiga ko'ra donni dengizga tashlab baliqlarni boqish bilan). Bu ertak Sharqda, xususan, o'zbeklarda keng tarqalgan "Yaxshilik qil – daryoga tashla, baliq bilmasa Xoliq biladi" naqlini esga soladi. Ikki katta akalarda xudbinlik bor, chunki ular o'z mablag'larini xususiy tadbirkorlikka yo'naltirishadi, kenja esa o'z ixtiyoridagi mablag'ni beminnat xayriyaga yo'naltiradi. "Oltin baliq" ertagida chol to'rga ilingan baliqdan yashash uchun eng zarur uch narsa – yegani guruch, kiygani kiyim va nihoyat, uy so'raydi. Kampirining qistovi bilan uchinchi marta baliqning oldiga borib uch marta chaqiradi, lekin endi baliq chiqib ham qo'ymaydi. Eslab ko'raylik xumdagi jin ham o'z sohibining uchta tilagini ado etadi. "Oltin tuflicha" nomli Vyetnam ertagining bosh qahramoni Mugazo uchta laqqabaliq ushlaydi, Muxalok uning qumbalig'ini uch bo'lakka bo'lib yeb qo'yadi, kampir o'gay qizini saroyga yubormaslik uchun uch narsa: yeryong'oq, guruch va kunjutni aralashtirib yuboradi (mayda, maydaroq, juda mayda), Mugazo uchinchi palmadan yiqilib suvga cho'kib ketadi va o'z xoliga qaytish uchun uch marta evrilish sodir bo'ladi. Afrikaning kaonde xalqi ertagi «Uch kalebasa»da olamni va butun borliqni yaratgan yog'ingarchilik ma'budi Leza ilk odamlar (Mulonga va uning xotini Mvinambuzi)ga Mayimba qushidan uchta kalebasa (qop yoki idish) yuboradi va uchinchisini ochmaslikni tayinlaydi. Mayimba qushi uchinchi kalebasani ochganda uch ofat: kasalliklar, o'lim va dahshatli yovvoyi xayvonlar (sherlar, qoplonlar, zaharli ilonlar) chiqib ketadi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

"Uch yolg'ondan qirq yolg'on" o'zbek xalq ertagining fransuzcha varianti bo'lgan "Uch ovchi" ertagi ham to'liq uchlik asosiga qurilgan. Uch marta yolg'on gapirgan odam, keyin o'zini yolg'on gapirishdan tuta olmaydi. Uch ovchi bo'lgan ekan: ikkisi yalang'och, biri esa kiyimsiz. Ularning uch miltig'i bo'lgan ekan: ikkisi o'qlanmagan, birining esa o'qi yo'q. Ular tongda yo'lga tushib uch marta uzoq va undan ham uzoq yo'l yuribdilar. Ovchilar o'rmon yaqinida uch quyinni otibdilar va ularning ikkisini qo'ldan chiqarib, uchinchisini qochirib yuboribdilar. Ular yana uch marta uzoq va undan ham uzoq yo'l yurib, devorsiz, tomsiz, deraza-eshiksiz uyga kelib, uch ovchi uch marta eshikni taqillatishadi. Uyning yo'q xo'jayini uyida uchta xumchasi borligi, ulardan ikkitasining tagi yo'qligi, uchinchi esa xech narsaga yaramasligini aytadi (Inkor inkorni inkor qiladi). Tahlilga tortilgan ushbu ertak A.Kamyuning asarlarida aks etga absurd haqidagi tushuncha va tasavvurlarni yodga soladi. Afro-amerikaliklarning «Qanday qilib Quyon og'a Tulki og'a, Bo'ri og'a va Ayiq og'ani oyni ushlashga majbur qildi» ertagida Quyon og'a o'z qo'shnilari (Tulki, Bo'ri, Ayiq og'alar)ni baliq ovlashga chaqiradi. Ayiq og'a, Bo'ri og'alar qarmoq, Tulki og'a to'r, Quyon og'a esa bir banka chuvalchang olib keladilar (3 + 1). Tulki, Bo'ri va Ayiq og'alar hovuzga tushib ketgan oyni ushlash uchun uch marta to'r tashlaydilar. Avstraliyaliklarning «Xayvonlar, qushlar va baliqlar qanday paydo bo'lgan» afsonasida olamning onasi Eyngana yerni barpo qilayotganda xayvonlar, qushlar va baliqlarni yaratishni unutib qoldirgani haqida hikoya qilinadi. Tog'lar va vodiylar, o'rmonlar va cho'llar, dengizlar va daryolar, odamlar daraxtlar bilan bir qatorda u uch aka-ukalar: yomg'ir, chaqmoq va momaqaldiroqni ham bunyod qiladi [3, 234].

Yuqorida keltirilgan misollarga tayangan xolda aytish mumkinki, «an'anaviy uchliklar nafaqat syujet xarakterining bir qolipda sekin davom etishini ta'minlaydi», shu bilan birgalikda dunyo xalqlarida ilohiylashtirilgan uch raqami qator estetik vazifalar bajaradi. Rus olimi akademik N.I.Konradning pentatonika haqidagi fikriga [4, 32] qo'shilgan holda «Uch» sonida ham xilma-xillikning oliy holati sifatida bus-butunlik g'oyasi mujassam topgan va uchlik syujet qurilishining hamma elementlariga daxldor bo'lganligi uchun deyarli barcha xalqlar ertaklarida uchraydi, deb aytishimiz mumkin.

ADABIYOTSHUNOSLIK

Sehrlil fantastik ertaklarda ko'p uchraydigan ilon obrazi hamma ko'rgan, hamma biladigan jonzot. Lekin "Ilon pari" yoki "Ilon og'a" ertagidagi ilon oddiy ilon emas, u mifologik tafakkur hosilasi bo'lgan qudratli kuchdir. Bunga ko'ra o'z sehri va jodusiga ega. Bu ertaklarning paydo bo'lishida ibtidoiy idrok, tafakkur, hissiyotning o'ziga xos bo'lgan jihatlari, ya'ni har bir zarra jonli, ongli, maqsadli degan qarash yotadi. Bu esaularni yovuz kuch sifatida ham, ezgu kuch sifatida ham ilohiylashtirishga olib kelgan. Ulardan tashqari bu xususiyatlar insonning ularga topinishiga ham omil bo'lgan. Quyosh, oy, yulduz kabi osmon jismlari ham, tog', tosh, suv kabi tabiiy-fizik jismlar ham jonli va o'z sehriga ega. Ular xatti-harakatlariga insonga xos xususiyatlar ko'chiriladi: ular gapiradi, yaxshilik va yomonlikni farqlaydi. Odamlar bilan o'zaro munosabatda bo'ladilar. Mifga xos evrilish tufayli inson toshga aylanadi, aylantirib qo'yiladi.

Sehrlil fantastik ertaklarda mifga xos magik raqamlar ham turli poetik vazifalarda keladi. Bu raqamlar ba'zida vaqtni cho'zish uchun (bu vaqt ichida qahramon aniq bir to'xtamga kelib oladi), yo'llar (uch yo'l) va xarakter qirralarini ochish uchun xizmat qildiriladi. Odatda, folklorshunoslikda xalq qo'shiqlari ham uch asosiy guruhga: dehqonchilik, chorvachilik va hunarmandchilik bilan bog'liq qo'shiqlarga ajratiladi va bular marosimlarga bog'lanmaydigan qo'shiqlar sirasiga kiritiladi. Ovchilik, savdo-sotiq bilan bog'liq qo'shiqlar saqlanib qolmaganligi qayd etiladi.

Marosim folkloridagi kelin kelganda gulxan yoqilishi ham "Avesto" miflari bilan bog'lanadi. Gulxan atrofida kelinning uch marta aylantirishda kelin poklanadi, yangi joyga moslashadi, aylanishning uch marta takrorlanishi magik raqam bilan bog'lanadi.

Afsona deb beriladigan matn mazmuni quyidagicha: jahonni fath etgan Iskandar mangu hayot suvini izlab g'orga kiradi. Ammo obihayotni unga hamrohlik qilgan Xizr va Ilyos ichib, o'lim bilmas xususiyatga ega bo'ladilar. Shundan beri ular dunyoni kezib yurishadi va Xizr quruqlikda, Ilyos suvda yo'lovchilarga yordam berishadi.

Afsona personajlaridan biri Iskandar real shaxs. U juda ko'p urushlarda qatnashgan, ularning hammasi Iskandar xohish-istagi bilan kelib chiqqan. Urushlar, agar Iskandar tomonidan chiqarilganligi hisobga olinsa, bosqinchilik urushlari bo'lgan. Qolgan ikkitasi mifologik obraz. Xizrning mifik xususiyati nimada?

U evrilish xususiyatiga ega – cho'l piri (cho'lda yursa, Xizr buva qo'llasin), hosildorlik homiysi. U sehr-jodu kuchiga ega. Yana: o'tda yonmaydi, demak, suvda ham cho'kmaydi. Zarb ta'siri o'tmas, o'lim bilmas. Bu jihatlari bilan u mifologik obraz hisoblanadi.

So'z san'ati, xususan folklor namunalari muayyan xalqning ko'p asrlik ijtimoiy hayoti ko'zguvidir. Biz so'z yuritayotgan uchlik asosidagi badiiy lavhalar maishiy turmush, ijtimoiy jarayon, falsafiy tafakkur taraqqiyotini ko'z oldimizda yaqqol gavdalantiradi. Biz aynan folklor namunalari orqali ajdodlarimizning oilaviy-maishiy turmush tarziga qo'ygan talablari, avlodlarni tarbiyalash mezonlari, jamiyatni ravnaq toptirish bo'yicha mushoxadalari haqida batafsil ma'lumotlarga ega bo'lishimiz mumkin. "San'atning asl qudrati – har bir avlod ongida yangilanib (1), har bir ko'ngilda rost mazmun kasb eta olishida (2), hayotni, kosa davronni (ma'nosi: Baxshi-shoirning tinglovchi, o'quvchi ishqibozdan baland san'atkor ekanligi – kosa davronni – "poyga, uloq, bozor"ni badiiy mushohada etganligida.) badiiy timsollarda, kodlarda (3) muhrlanganida namoyon bo'ladi" [5, 75].

XULOSA

Tahlilga tortilgan uchlikka asoslangan ramzlar, timsollar, ishoralar muayyan xalqning ijtimoiy-falsafiy tafakkuri taraqqiyotining turli bosqichlarini badiiy-estetik jahatdan tasirli ravishda ko'z oldimizda gavdalantiradi. Ularda olg'a surilgan umumbashariy g'oyalalar har bir davr uchun o'zining axloqiy-ta'limiy ta'sirini ko'rsataveradi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Жўраев М. Ўзбек халқ эртақларида «сеҳрли» рақамлар. Т., «Фан» нашриёти. 1991 й. (Joraev M. "Magic" numbers in Uzbek folk tales. Т., "Fan" publishing house. 1991).
2. Никифоров А.И. Структура чукотской сказки как явление примитивного мышления// Советский фольклор. № 2 – 3. М., 1936 С. 269; Пропп В.Я. Фольклор и действительность. М., 1976. С. 96. (Nikiforov A.I. The structure of Chukotskoy skazki kak yavlenie primitivnogo myshleniya// Sovetsky folklor. No. 2 - 3. М., 1936 S. 269; Propp V. Ya. Folklore and deistvitelnost. М., 1976. S. 96.)
3. Сказки народов мира – М.: «Правда» 1987. (Skazki narodov mira - М.: "Pravda" 1987)
4. Н.И.Конрад. Ренессанс ва Навоий. "Жаҳон адабиёти" 2006. №2. (N.I.Konrad. Renaissance and Navoi. "World literature" 2006. №2.)
5. Ш.Турдимов. Этнос ва эпос. Т. "Ўзбекистон" – 2021. – 96 б. (Sh.Turdimov. Ethnos and epos. Т. "Uzbekistan" - 2021. - 96 p.)